

Eglė Greverė – Klaipėdos universiteto Humanitarinių mokslų fakulteto mokslo darbuotoja, humanitarinių mokslų daktarė.

Moksliniai interesai: lyginamoji kalbotyra, lietuvių kalbos istorinė sintaksė.

Adresas: Herkaus Manto g. 84, LT-92294, Klaipėda.

Tel.: (+370 ~ 46) 398 536.

El. paštas: grevere@gmx.de.

Eglė Greverė: Doctor of Humanities (Philology), Faculty of Humanities at Klaipėda University, Faculty of Philosophy at Erlangen University.

Scientific interests: comparative linguistics, historical syntax of Lithuanian language.

Address: Herkaus Manto g. 84, LT-92294, Klaipėda.

Phone: (+370 ~ 46) 398 536.

E-mail: grevere@gmx.de.

Eglė Greverė

Klaipėdos universitetas

FRAKTŪRA SENŪJŲ KLAIPĖDOS KRAŠTO KAPINIŲ EPIGRAFUOSE

Anotacija

Šiame straipsnyje¹ tiriami Klaipėdos krašto kapinių XIX–XX a. epigrafų šriftai. Ypatingas dėmesys sutelkiamas į gotiškojo stiliaus šrifto *fraktūros* vartoseną. Fraktūra, viduramžiais įsitvirtinusi ir iki Antrojo pasaulinio karo vartota Vokietijos spaustuvų, yra neatsiejama Mažosios Lietuvos kultūros dalis. Pirmojoje analizės dalyje pateikiama istorinė knyginės fraktūros paplitimo vokiškai kalbančiose šalyse apžvalga, išryškinanti šio rašto reikšmę. Pagrindinis tyrimo tikslas – atskleisti šrifto ir kalbos sąsajas bei nustatyti šriftų vartosenos ypatumus atsižvelgiant į laikotarpį, etninius bei socialinius aspektus, medžiagą ir atlikimo techniką.

PAGRINDINIAI ŽODŽIAI: gotikiniai šriftai, fraktūra, antikva, epigrafai, Klaipėdos krašto kapinės.

Abstract

The article analyzes the usage of epigraph fonts in old cemeteries of Klaipėda region. The attention is mainly focused on gothic style type *Fraktur*. This German type was a basic script in German territories since Middle Ages until World War II. The German type is an inherent part of culture in Minor Lithuania. 1st part of the analyses deals with histori-

¹ Straipsnis parengtas vykdant Lietuvos mokslo tarybos finansuojamos mokslo programos „Valstybė ir tauta: paveldas ir tapatumas“ projektą „Klaipėdos krašto etnokonfesinio paveldo tyrimai, sukuriant geografinę informacinę sistemą“ (2012–2014 m., Nr. VAT-12018).

cal dissemination of printing *Fraktur* in German-speaking countries, with the purpose to illustrate the significance of this gothic style type in the society. The main target of the research is to explicate the relationship between different script types and languages, and to assess specifics of usage of the *Fraktur* regarding on period, ethnic and social aspects, material and technical features.

KEY WORDS: gothic type, German type, Fraktur, Antiqua script, inscriptions, cemeteries of Klaipėda region.

DOI: <http://dx.doi.org/10.15181/rh.v0i15.840>

Viduramžiais gotiškojo stiliaus šriftai buvo paplitę visoje Europoje. Gotikiniais rašmenimis išspausdintos ir pirmosios lietuviškos knygos. Jais knygos leistos ir Karaliaučiaus, ir LDK spaustuvėse. Vokiškai kalbančiose šalyse įsitvirtino ir iki pat Antrojo pasaulinio karo oficialiu šriftu išliko viena gotikinio šrifto rūšių – *fraktūra*.² Šis puošnus, prabangumo įspūdį sudarantis šriftas su užraitytomis didžiosiomis raidėmis dar vadinamas *laužytu* arba *vokiškuoju* ir iki šių dienų tebėra neatsiejama vokiečių kultūros dalis. Fraktūra buvo itin populiari Mažojoje Lietuvoje. Apie jos paplitimą šiame krašte šiandien byloja senosios Klaipėdos krašto kapinės. Fraktūra iškalta bei užrašyta ne tik vokiškos, bet ir lietuviškos epitafijos.

Epigrafų šriftai Europoje tyrinėjami nuo seniausių laikų. Senųjų epigrafų šrifto faktai reikšmingi ne tik identifikuojant, datuojant ir lokalizuojant paminklus, bet ir atliekant rašto istorijos bei morfologijos tyrimus. Fraktūros vartoseną – ypatinga tema vokiečių kultūros istorijoje, sukėlusį daugybę ginčų ir tapusi socialiniu bei politiniu įrankiu (žr. 1). O koks vaidmuo teko šriftams daugiakultūroje Klaipėdos krašto aplinkoje? Kokią fraktūros paskirtį atskleidžia čionykščiai epigrafai? Ar XIX a. – XX a. pradžios rašmenys laikytini etninės priklausomybės ir socialinės padėties raiška?

Šio straipsnio tikslas – apžvelgti Klaipėdos krašto XIX–XX a. epitafijų³ šriftus, ypač dėmesį sutelkiant į fraktūros vartoseną. Atsižvelgiant į

² Gotikiniu arba gotiškuoju įprasta vadinti gotiško stiliaus raštą. Lietuvoje šis terminas vartojamas apibendrintai visoms gotikinio rašto rūšims – bastardos, rotundos, švabacho, tekstūros – nusakyti. Aptariamuoju laikotarpiu – XIX–XX a. daugiausia vartota gotikinio rašto rūšis – fraktūra. Fraktūros antipodu laikoma lotyniškoji antikva. Terminų vartoseną nuosekliai aptarė Ona Aleknavičienė, žr.: Aleknavičienė O. Rotunda, švabachas, fraktūra, antikva ir kursyvas lietuviškuose XVI amžiaus spaudiniuose. *Archivum Lithuanicum* 7, 2005, 249–286.

³ Įrašai užfiksuoti Klaipėdos universiteto Baltijos regiono istorijos ir archeologijos instituto mokslininkų vykdomo projekto „Europinių kultūrų sąveika Vakarų Lietuvoje:

laikotarpį, etninius ir socialinius aspektus, medžiagą bei atlikimo techniką, siekiama atskleisti skirtingų šriftų vartosenos priežastis. Istorinė knyginės fraktūros paplitimo vokiškai kalbančiose šalyse apžvalga, nesigilinant į paties šrifto raidą, pateikiama pirmojoje analizės dalyje ir padeda labiau suvokti šio rašto reikšmę visuomenėje. Fraktūros atmainos, kitų gotikinių šriftų įtaka šiems rašmenims ir retai pasitaikantys kitų gotikinio stiliaus šriftų atvejai (pvz., švabacho) darbe neapitariami.

Šiame straipsnyje remiamasi vokiečių epigrafų tyrėjų darbais⁴. Pastaruoju metu suintensyvėjo nuoseklūs senųjų lietuviškų spaudinių šriftų tyrimai (Buračas, Užtupas, 2004; Aleknavičienė 2005, 260–282)⁵, tačiau istorinė šriftų vartoseną Lietuvoje tebėra nedaug tirta sritis. Klaipėdos krašto epigrafų šriftai tyrėjų apibendrinamai vadinami gotišku ir lotynišku ir nuosekliau dar netyrinėti.

1. Fraktūros atsiradimas ir vartoseną vokiškai kalbančioje teritorijoje

Knyginė fraktūra susiformavo pirmaisiais XVI a. dešimtmečiais ir pamažu išstūmė iki tol didžiosiose Europos valstybėse Vokietijoje, Prancūzijoje, Anglijoje, Nyderlanduose, Ispanijoje ir Bohemijoje vartotą gotiškąją bastardą bei jos atmainą švabachą. Vokiškai kalbančiose šalyse fraktūra viduramžiais tapo pagrindiniu šriftu ir tokiu išliko iki XVIII a.⁶ Maždaug tuo metu įsiplieskė ir kone tris šimtmečius trukęs ginčas dėl fraktūros ir didžiausios jos konkurentės – lotyniškosios antikvos – įsigalėjimo.

Šio ginčo priežastys buvo politinės ir socialinės. Pagrindinis fraktūros stūmimo iš vartosenos motyvas XVIII a. buvo vakarinių lenkų žemių suvokietinimas ir drauge su juo iškilusi savitarpio supratimo problema (Kapr

Klaipėdos krašto istorinio, religinio ir etnografinio paveldo tyrimai“ ekspedicijose ir saugomi KU BRIAI archyve (toliau – BRIAI KKKSDB).

⁴ Koch W. *Inschriftenpaläographie des abendländischen Mittelalters und der frühen Neuzeit. Früh- und Hochmittelalter*. Wien, München: R. Oldenbourg Verlag, 2007. *Deutsche Inschriften. Terminologie zur Schriftbeschreibung*. Wiesbaden: Reichert, 1999.

⁵ Mažosios Lietuvos spaustuvių veiklą apžvelgė Domas Kaunas, žr.: Kaunas D. *Mažosios Lietuvos spaustuvių 1524–1940 metais*. Vilnius: Mokslas, 1987; Kaunas D. *Mažosios Lietuvos knyga. Lietuviškos knygos raida 1547–1940*. Vilnius: Baltos lankos, 1996.

⁶ Crous E., Kirchner J. *Die gotischen Schriftarten*. Leipzig, 1928; Kapr A. *Fraktur. Form und Geschichte der gebrochenen Schriften*. Mainz: Verlag Hermann Schmidt, 1993, 20.

1993, 63). Už antikvos įtvirtinimą pasisakė dauguma vokiečių literatūros klasikų – Johannas Wolfgangas Goethe ir Friedrichas Schilleris, Friedrichas Gottliebas Klopstockas, Wilhelmas von Humboldtas, pabrėždami būtinybę įsilieti į Europos knygų leidybos kanoną. Fraktūra laikyta liaudies raštu. Romantizmo laikotarpiu vėl grįžta prie fraktūros, kuri buvo laikoma „deramu apdaru“ Heinricho Heine’s, Josefo von Eichendorfo, Ernsto Theodoro Amadėjaus Hoffmano, Achimo von Arnimo ir Clemenso Brentano kūrybai. Radikalios nuomonės fraktūros atžvilgiu buvo Jacobas Grimmas. Jis vokiečių kalbos žodyno (1854 m.) įžangoje teigė, jog šis „beformis ir bjaurus“, „pasenęs ir blogo skonio“ raštas, vokiškoms knygoms suteikiąs barbarišką išvaizdą, deja, laikomas vokišku, turėtų būti uždraustas.⁷ Vis dėlto nepaisant tokios aštrios vokiečių filologijos tėvo kritikos gotiškosios fraktūros adresu, būtent fraktūra išleistos brolių Grimmų pasakos turėjo nepaprastą pasisekimą. Jei būtų buvusios išspausdintos antikva, tokio populiarumo vargu ar būtų sulaukusios.⁸

XIX a. ginčas išspręstas fraktūros naudai. Įkūrus Vokietijos Reichą fraktūra paskelbta oficialiu valstybiniu šriftu. Čia lemiamos įtakos turėjo Otto von Bismarcko pozicija. Atsakydama į 1886 m. vokiečių mokslininkų ir gydytojų komisijos ataskaitą apie Berlyno higienos ir medicinos įstaigas, O. von Bismarcko kanceliarija apgailestaudama pareiškė, jog kunigaiškis negalėjęs susipažinti su ataskaitos turiniu, kadangi iš esmės atsisakantis skaityti vokiškus raštus lotyniškais spaudmenimis (Kapr 1993, 68). Antikva jau buvo vartojama tik kaip išskiriamasis, antraščių šriftas ir moksliniams tekstams spausdinti (Ziegler 1980, 126). XIX a. fraktūra kaip „vokiškas“ šriftas derėjo prie meto politinio kraštovaizdžio – fraktūra simbolizavo oficialiai neegzistuojantį Vokietijos valstybingumą (Kilius 1999).

1911 m. Reichstage dr. Engelio vadovaujama peticijos komisija pateikė prašymą įteisinti antikvą, ypač rankraštinių jos variantą. Motyvuota fraktūros sudėtingumu ir prašyta leisti skaitymo ir rašybos pamokas mokyklose

⁷ „Es verstand sich fast von selbst, daß die ungestalte und häßliche Schrift, die noch immer unsere meisten Bücher gegenüber denen aller übrigen gebildeten Völker von außen barbarisch erscheinen läßt und einer sonst allgemeinen Übung unteilhaftig macht, beseitigt bleiben müßte. Leider nennt man diese verdorbene und geschmacklose Schrift sogar eine deutsche... Nichts ist falscher, und jeder Kundige weiß, daß im Mittelalter durch das ganze Europa nur eine Schrift, nämlich die lateinische, für alle Sprachen galt und gebraucht wurde“ (Kapr 1993, 66).

⁸ Ebd.

pradėti nuo paprastesnio lotyniško rašto, o fraktūros mokymą perkelti į aukštesnes klases ir pamažu apsiriboti gebėjimu ją skaityti.

Fraktūros šalininkai šį raštą vadino didžiausiu vokiečių tautos kūrinium. XX a. pradžioje Jugendo stiliaus atstovai sukūrė daugybę fraktūros ir antikvos rūšių, vartojamų iki šiol. Pagrindiniu periodikos šriftu liko fraktūra, knygų leidyboje beletristika ir vaikų literatūra buvo leidžiamos fraktūra, o mokslinė ir dalykinė literatūra – antikva.

1941 m. Vokietijos nacionalsocialistų partijos nurodymu spausdinti švabacho „žydiškomis raidėmis“ ir fraktūra uždrausta. Dar prieš tai buvo teigiama, kad pagrindinės abiejų šriftų gyvavimo šalininkės esančios leidyklos, kurių savininkai žydai (Kapr 1993, 79–81). Kitu fraktūros uždraudimo motyvu laikomas savitarpio supratimas užimtose teritorijose. Po karo vokiečių tauta turėjo kitų reikalų nei svarstyti fraktūros likimą. Mėgėjai spausdino ją knygas, bet oficialiai fraktūra reabilituota nebuvo (Kapr 1993, 85).

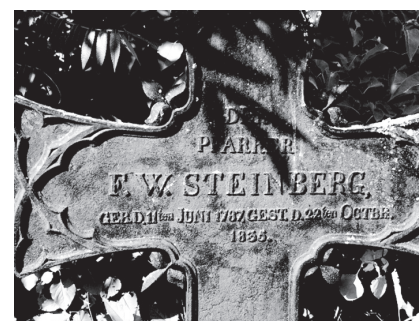
Įdomu, jog nebūdama nei pirmuoju, nei pagrindiniu germanų vartotu šriftu⁹, liaudyje fraktūra dar ir šiais laikais tebelaikoma „senuoju“ ir „vokiškuoju“ raštu.

2. Fraktūra XIX–XX a. Klaipėdos krašto epigrafuose

Fraktūra vokiškai kalbančių šalių epigrafuose greta kitų šriftų pradėta vartoti nuo XVI a. – tuo metu, kai įsitvirtina ir knygų leidyboje (*Deutsche Inschriften* 1999, 26; 48).

Fraktūros ir antikvos „konkurencija“ ryški ir XIX–XX a. Klaipėdos krašto epigrafuose. Plg. skirtingų kalbų įrašus fraktūros šriftu:

⁹ „Unsere Schriftformen stehen in der Tradition der griechisch-römischen Schrift“ (Kapr 1993, 71). Pirmasis germanų rašytinis šaltinis, Ulfilos Biblija gotų kalba, parašytas graikiškojo rašto uncialų atmaina. Šį raštą Romos bažnyčia uždraudė ir beveik visus juo užrašytus šaltinius (išskyrus, pvz., Upsaloje saugomą *Codex argenteus*) sunaikino. Pagrindinis germanų raštas buvo karolingų minuskulai, iš kurių kilusios dabartinio rašto mažosios raidės. Karolingų minuskulai vartoti lotyniškiems tekstams, todėl germaniškais rašmenimis jie nevadinami. Gotiškieji šriftai ir tekstūra atsirado drauge su gotiškąja architektūra Paryžiuje; gerokai vėliau jie imti vartoti ir Anglijoje, Vokietijoje bei Ispanijoje.

1 pav.¹⁰2 pav.¹¹3 pav.¹²4 pav.¹³5 pav.¹⁴6 pav.¹⁵

¹⁰ Klaipėdos r. Gedminių kapinių kapas Nr. 26. Duomenys saugomi KU BRIAI KKKSDB.

¹¹ Šilutės r. Laugalių kapinių kapas Nr. 41. Duomenys saugomi KU BRIAI KKKSDB.

¹² Klaipėdos r. Vanagų kapinės. Duomenys saugomi KU BRIAI KKKSDB.

¹³ Šilutės r. Kukorų kapinių kapas Nr. 23. Duomenys saugomi KU BRIAI KKKSDB.

¹⁴ Šilutės r. Katyčių kapinių kapas Nr. 210. Duomenys saugomi KU BRIAI KKKSDB.

¹⁵ Šilutės r. Katyčių kapinių kapas Nr. 81. Duomenys saugomi KU BRIAI KKKSDB.

2.1. Šriftas ir kalba

Bene vienas pirmųjų klausimų, kylančių svarstant apie fraktūros ir anti-kvos pasirinkimo priežastis Klaipėdos krašto epigrafuose, yra kalba ir etninė priklausomybė.

Ir vokiškiems, ir lietuviškiems epigrafams iškalti ar įrašyti buvo vartojami ir lotyniškieji, ir gotiškieji rašmenys – tai atskleidžia pateiktos paminklų nuotraukos. Didesnioji dalis iki šiol užregistruotų paminklinių įrašų atlikti lotyniškaisiais rašmenimis – įrašų antikva yra apie 60 proc. Fraktūra, kaip ir galima tikėtis, gerokai dažnesnė vokiškuose įrašuose. Fraktūra užrašytų vokiškų epigrafų yra dukart daugiau nei lietuviškų. Vis dėlto fraktūra Klaipėdos krašte nesietina vien su vokiečių kalba, kadangi nemažai vokiškų epigrafų užrašyti ir lotyniškosios anti-kvos rašmenimis. Lietuviškuose epigrafuose fraktūra vartota 38 proc. antkapių, o vokiškuose – 44 proc. Taigi, fraktūra tik šiek tiek labiau būdinga vokiškiems užrašams, todėl kalbinė ar etninė priklausomybė nebuvo lemiamas veiksnys parenkant epigrafo šriftą.

Nėra ženklų, rodančių, kad šriftas būtų buvęs socialinės padėties raiška. Abi rašto rūšys vienodai figūruoja intelektualų ir aukštos socialinės padėties asmenų epigrafuose, pvz., kunigų, mokytojų ar kilmingo luomo žmonių; jos vienodai dažnai aptinkamos ir kukliuose, ir itin puošniuose antkapiuose (žr. lietuvišką įrašą fraktūra 2 pav.; plg. medinį antkapį 1 pav. ir kunigams skirtus lietinius kryžius 5 ir 6 pav.). Taigi, šriftas epigrafuose neatskleidė nei etninės ar kalbinės, nei socialinės priklausomybės.

2.2. Šrifto paskirtis

Knygų leidyboje jau viduramžiais buvo įprasta vartoti kelis šriftus – teksto išskiriamaisiais ir meniniais sumetimais. Antkapių įrašuose taip pat dažniausiai vartojamos kelios, dažniausiai dvi šriftų rūšys. Šiame darbe jos vadinamos tekstiniu ir išskiriamuoju šriftais (plg. Jakobi–Mirwald 1997, 49).

Jei šriftas (nesvarbu, ar gotiškasis, ar lotyniškas) paminkle vienintelis, tai kalbama dažniausiai apie trumpus iškaltus arba metalo plastikos dirbiniuose išlietus įrašus (žr. 1, 2 ir 6 pav.). Klaipėdos krašto antkapių įrašuose fraktūra vartota kaip: 1) neutralus, kadangi vienintelis (2 pav.), 2) tekstinis (5 pav.) ir 3) išskiriamasis šriftas (3 pav.). Matome, jog lygiai tokias pačias teksto funkcijas turėjo ir antikva: vienintelio šrifto – žr. 6 pav., tekstinio – žr. 5 pav. – ir išskiriamąjo – žr. 6 pav. Vadinasi, abi šrifto rūšys laikytos

vienodai įprastinėmis, puošniomis ar išskirtinėmis; neretai svarbesnis už patį šriftą atrodo buvęs jų kaitaliojimas, t. y. kelių šriftų vartoseną tame pačiame paminkle.

Klaipėdos krašto kapinėse vien fraktūra užrašytų epigrafų užfiksuota palyginti nedaug. Dažniausiai fiksuota fraktūros paskirtis – išskiriamoji, t. y. fraktūra užrašyti mirusiojo vardas ir pavardė. Tokia fraktūros ir antikvos „simbiozė“ itin dažna akmeniniuose paminkluose (žr. 3 ir 4 pav.).

Įdomų sutapimą su XIX a. spaustuvių tendencijomis atskleidžia tekstinė fraktūros vartoseną. Ji daugiausia aptinkama XIX a. lietiniuose metalo plastikos paminkluose – kryžiuose, lentelėse, medalionuose. Fraktūra rašyta įvadinė formulė, gimimo ir mirties datos. Mirusiojo vardas ir pavardė įrašyti didžiosiomis raidėmis antikva (pvz., 5 pav.). Tai – seniausieji išlikę fraktūros epigrafiniai faktai Klaipėdos krašte. Jie ir parodo XIX a. Vokietijos knygų leidybos gaires, kai antikva vartota kaip teksto išskiriamasis šriftas antraštėse (žr. 1).

2.3. Antkapių šriftai skirtingais laikotarpiais

Vienas seniausių fraktūros paminklų yra 1874 m. mirusiam kunigui Albertui Herfordui Šilutės r. Katyčių kapinėse pastatytas lietinis kryžius (5 pav.). Antikva fiksuojama kiek ankstesniuose epigrafuose. Tose pačiose Katyčių kapinėse yra maždaug 40 metų anksčiau atliktas įrašas antikva – beje, toje pačioje liejykloje lietas ir taip pat kunigui skirtas kryžius (6 pav.).

Beveik 60 proc. XX a. 3-iajame dešimtmetyje Vokietijoje išleistų knygų ir periodikos išspausdinta fraktūra (plg. Kapr 1993, 78). Panašus fraktūros ir antikvos santykis išryškėja ir to meto Klaipėdos krašto antkapiuose. Vadinasi, antkapių šrifto vartoseną atitiko spaustuvių diktuojamas tendencijas. Iki XIX a. teksto išskiriamasis šriftas yra antikva, nuo XX a. – fraktūra.

Kyla klausimas, kaip epigrafų šriftą paveikė oficialus fraktūros uždraudimas spaustuvėse. Nuo XX a. 5-ojo dešimtmečio įrašų fraktūra aptinkama mažiau, tačiau prasidėjus Antrajam pasauliniam karui ir vokiškų įrašų Klaipėdos krašto kapinėse gerokai sumažėja. Oficialiam nacionalsocialistų partijos paskelbtam laužytų šriftų draudimui nepaklūsta Šilutės r. Katyčių II kapinėse esantis 1942 m. iškaltas užrašas nacionalsocialistų kariuomenės kariui:

*Am 28. Januar 1942
gab der Obergefreite
Otto (...)tel
geb. am (...)
auf dem Flug(feld?) (der?) Ehre
sein Leben für Führer,
Volk und Vaterland.*¹⁷

*1942 m. sausio 28 d.
vyriausiasis jefreiteris
Otto (...)tel
gim. (...)
(skrydžių garbės lauke?)
atidavė gyvybę Fiureriui,
Tautai ir Tėvynei.*¹⁸

Antikva iškaltas mirusiojo vardas ir pavardė. Epigrafų fraktūra Antrojo pasaulinio karo metais randama ir daugiau. Vienodo stiliaus, t. y. greičiausiai toje pačioje dirbtuvėje atliktų įrašų, yra Natkišių ir Rukų kapinėse.

Taigi fraktūra intensyviai vartota nuo XIX a. pradžios iki XX a. pradžios. Rečiau fraktūros faktų aptinkama XX a. 5-ajame dešimtmetyje. XX a. itin išryškėja fraktūros teksto išskiriami paskirtis. Apibendrinant galima teigti, kad epitafijų šriftai atitiko bendras knygų leidyklų tendencijas, tačiau jų vartoseną šiek tiek laisvesnė ir ne visuomet paklūsta oficialiems sprendimams. Vadinasi, fraktūra buvo įprastas ir mėgtas, o XX a. pradžioje drauge ir iškilmingas, puošnus šriftas. Tai patvirtina ir senieji bei atnaujinti gotiškojo stiliaus užrašai ant kapinių vartų, pvz.: *Išganyti numirusieji, kurie Viešpatyje miršta*¹⁹; *Kas tu esi, ir aš buvau, Kas tu esi, ir aš būsiu*²⁰.

2.4. Šriftas ir medžiaga

Gotiškasis ir lotyniškasis šriftai vartoti ant visų paminklų rūšių – medžio, akmens, emalio, metalo. Vis dėlto medžiaga šriftų vartoseną, be abejo, riboja. Mažiausiai fraktūros faktų aptikta ant medžio, dažniau fiksuojama užrašų ant akmens ir ypač metalo plastikos dirbinių. Didžiausia šriftų įvairovė pasižymi rankraštiniai bei trafaretiniai įrašai ant emaliuotų lentelių (žr. 3 pav.).

Lietų metalo dirbinių – kryžių, medalionų bei lentelių²¹ – šriftų vartoseną itin įvairi. Fraktūros paskirtis ir tekstinė, ir išskiriamoji. Tai, kaip

¹⁶ Neįskaitoma.

¹⁷ Duomenys saugomi KU BRIAI KKKSDDB.

¹⁸ Rekonstravo ir vertė straipsnio autorė.

¹⁹ Svencelės kapinės. Duomenys saugomi KU BRIAI KKKSDDB.

²⁰ Virkų kapinės. Duomenys saugomi KU BRIAI KKKSDDB.

²¹ Apie Klaipėdos krašto metalinius paminklus žr.: Purvinas M. *Mažosios Lietuvos tradicinė kaimo architektūra*. Vilnius, 2008; Purvinas M., Purvinienė M. Klaipėdos krašto metaliniai lieti kryžiai. *Kultūros paminklai* / 5, 1998; Purvinienė M. Klaipėdos krašto antkapiniai paminklai XX a.: etninių bruožų raida. *Liaudies kultūra*, 2002, nr. 5, 27–31.

minėta, susiję su laikotarpiu. Vis dėlto knygų spaustuvių įtaka atrodo nebuvusi vienintelė. Atkreipus dėmesį į to paties meto įrašus ant lietuvių kryžių, pastebėti šriftų skirtumai pagal metalo liejyklas.

Šilutės liejyklos *Eisengießerei Heydekrug* įrašai nepaisant kalbos daugiausia atspausti antikva²², o fraktūra – taip pat abiejų – lietuvių ir vokiečių – kalbų įrašuose būdinga Tilžės *C. F. Sternkopf* liejyklai²³. Abu šriftai vienodai dažni Tilžės *F. Grubert* ir Mėmelio *Eisengießerei e. Sisley* liejyklose pagamintuose kryžiuose²⁴. Didžiosios spaustuvės diktavo šriftų madas bei tendencijas knygų ir periodikos leidyboje, o metalo liejyklos galėjo lemti paminklų rašmenų populiarumą. Dingstis pasirinkti fraktūrą lietuviškuose įrašuose galėjo būti metalo liejyklose esančios formos, kadangi lietuviški fraktūros įrašai daugiausia aptinkami būtent kryžiuose, o tokių įrašų ant akmens palyginti nedaug²⁵. Nuoseklus Mažosios Lietuvos metalo liejyklų ir jų spaudmenų sąsajų tyrimas būtų itin naudingas.

Nagrinėta epigrafų medžiaga nesuteikia pagrindo manyti, kad fraktūra būtų laikyta vokišku šriftu. O gal šis laužytas raštas buvo ir lietuvininkų tapatybės dalis? Atsakyti į šį klausimą galėtų padėti gerokai platesnio pobūdžio tyrimai (šrifto vartoseną Mažosios Lietuvos periodinės spaudos ir literatūros spaustuvėse, rašytinio šrifto vartoseną mokyklose ir pan.).

Išvados

XIX a. – XX a. pradžioje Klaipėdos krašto epigrafuose gotiškojo šrifto rūšis fraktūra vartota greta lotyniškosios antikvos lietuviškuose ir ypač vokiškuose įrašuose. Fraktūra imta rečiau vartoti nuo XX a. 4-ojo dešimtmečio. Iki XIX a. epigrafų teksto išskiriamoji funkcija dažniausiai suteikiama antikvai, o XX a. pradžioje – fraktūrai.

Fraktūra kiek labiau būdinga vokiškiems užrašams, tačiau šrifto pasirinkimas antkapių įrašuose nėra tiesioginis etninės ar kalbinės priklausomybės atspindys. Nėra ir ženklų, įrodančių, kad šriftas būtų buvęs socialinės padėties raiška.

Seniausiuose antkapiniuose lietuviuose metalo dirbiniuose teksto išskiriamąją funkciją turi lotyniškoji antikva, o fraktūra dažniau pasirenkama

²² Saugų ir Lenkų kapinių kapai.

²³ Lankupių ir Rudynų kapinių kapai.

²⁴ Dvylių kapinių kapai.

²⁵ Liaunų kapinių kapas Nr. 11; Nr. 17; Nr. 59; Lankupių kapinių kapas Nr. 29; t. p. Drevernos kapinėse. Duomenys saugomi KU BRIAI KKKSDDB.

kaip tekstinis šriftas. Ši tendencija išlieka iki XIX a. pabaigos. Nuo XIX a. pabaigos iki Antrojo pasaulinio karo išskiriamuoju šriftu tampa fraktūra. Tokia šriftų funkcijos kaita metalo plastikos dirbiniuose atitinka bendrąsias to meto Vokietijos spaustuvių tendencijas. Vis dėlto fraktūros faktų pasitaiko ir gotiškųjų šriftų draudimo laikotarpiu, t. y. po 1941 m.

Rašmenų vartoseną akivaizdžiai ribojama techninių galimybių. Akmens paminkluose fraktūra paprastai iškalti mirusiojo vardas ir pavardė, rečiau – ilgesnis tekstas. Viena vertus, metalurgijos suklestėjimas Vokietijoje suteikė daugiau laisvės kaitalioji šriftus, tačiau, kita vertus, diktavo šrifto parinkimą. Nagrinėjama medžiaga rodo, kad galima išvelgti sąsajas tarp šrifto pasirinkimo ir jį atlikusios liejyklos firminio ženklo.

XIX–XX a. Klaipėdos krašto epigrafų šriftai – fraktūra ir antikva – vartoti kaip lygiaverčiai. Tekstinė jų paskirtis kinta, ir šis virsmas atitinka visuotines knyginių šriftų kaitos tendencijas. „Vokiškasis“ fraktūros šriftas nesietinas vien tik su vokiškumu, o lotyniškoji antikva – nors ir gausiau vartota lietuviškuose įrašuose nei vokiškuose – jokių būdu nelaikytina lietuvišku fraktūros antipodu. XIX–XX a. fraktūra Klaipėdos krašte buvo įprasta, o nuo XX a. laikyta dar ir puošniu ir iškilmingu šriftu. Nenuostabu, kad ji tapo ir lietuvininkų kultūros dalimi. Gotiškieji šriftai vartoti kapinių vartų įrašuose, jie neretai pasitelkiami ir įrašams šiuolaikiniuose Klaipėdos krašto paminkluose atlikti.

Literatūra

- Aleknavičienė 2005 – Ona Aleknavičienė. Rotunda, švabachas, fraktūra, antikva ir kursyvas lietuviškuose XVI amžiaus spaudiniuose. *Archivum Lithuanicum* 7, 2005, 249–286.
- Buračas, Užtupas 2004 – Antanas Buračas, Vilius Užtupas. *Senieji Lietuvos spaudmenys: XVI–XVIII amžiaus faksimilės*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2004.
- Crous, Kirchner 1928 – Ernst Crous, Joachim Kirchner. *Die gotischen Schriftarten*. Leipzig: Klinkhardt & Biermann, 1928.
- Deutsche Inschriften 1999 – *Deutsche Inschriften. Terminologie zur Schriftbeschreibung*. Wiesbaden: Reichert, 1999.
- Jakobi-Mirwald 1997 – Christine Jakobi-Mirwald. *Buchmalerei. Ihre Terminologie in der Kunstgeschichte*. Berlin: Reimer, 1997.
- Kapr 1993 – Albert Kapr. *Fraktur. Form und Geschichte der gebrochenen Schriften*. Mainz: Verlag Hermann Schmidt, 1993.
- Kaunas 1987 – Domas Kaunas. *Mažosios Lietuvos spaustuviės 1524–1940 metais*. Vilnius: Mokslas, 1987.
- Kaunas 1996 – Domas Kaunas. *Mažosios Lietuvos knyga. Lietuviškos knygos raida 1547–1940*. Vilnius: Baltos lankos, 1996.

- Kilius 1999 – Christina Killius. *Die Antiqua-Fraktur Debatte um 1800. Mainzer Studien zur Buchwissenschaft* 7. Wiesbaden, 1999.
- Koch 2007 – Walter Koch. *Inschriftenpaläographie des abendländischen Mittelalters und der frühen Neuzeit. Früh- und Hochmittelalter*. Wien, München: R. Oldenbourg Verlag, 2007.
- Purvinas 2008 – Martynas Purvinas. *Mažosios Lietuvos tradicinė kaimo architektūra*. Vilnius, 2008, 55–58.
- Purvinas, Purvinienė 1998 – Martynas Purvinas, Marija Purvinienė. Klaipėdos krašto metaliniai lieti kryžiai. *Kultūros paminklai* / 5, 1998.
- Purvinienė 2002 – Marija Purvinienė. Klaipėdos krašto antkapiniai paminklai XX a.: etninių bruožų raida. *Liaudies kultūra*, 2002, nr. 5, 27–31.
- Ziegler 1980 – Edda Ziegler. *Buchgestaltung in Deutschland 1820–1850*. Buchgestaltung in Deutschland 1740 bis 1890. Vorträge des dritten Jahrestreffens des Wolfenbütteler Arbeitskreises für Geschichte des Buchwesens in der Herzog August Bibliothek Wolfenbüttel 9. bis 11. Mai 1978. Hrsg.: Paul Raabe, Hamburg, 1980.

Eglė Greverė

FRAKTUR IN DEN GRABINSCHRIFTEN DER ALTEN FRIEDHOEFE DES KLAIPĖDA-GEBIETES

Zusammenfassung

Im Mittelalter waren gotische Schriften in ganz Europa verbreitet. Die ersten litauischen Bücher sind ebenfalls in gotischer Schrift gedruckt. In deutschsprachigen Ländern hat sich *Fraktur*, eine der gotischen Schriftarten, verankert und blieb bis zum 2. Weltkrieg neben der lateinischen Antiqua eine der wichtigsten Schriftarten. Diese prachvolle Schriftart mit charakteristischen „Elefantenrüsseln“ wird auch *gebrochene* oder *deutsche* Schrift genannt und ist ein fester Bestandteil der deutschen Kultur. Von der Verbreitung der Fraktur in Kleinlitauen zeugen unter anderem die alten Friedhöfe. Fraktur war eine beliebte Schriftart nicht für nur deutsche, sondern auch litauische Grabinschriften des 19.–20. Jh.

Aufgrund von Schriftarten können die Grabinschriften datiert und lokalisiert werden; Schriftuntersuchungen sind von einer großen Bedeutung für die Schriftgeschichte und Morphologie. Das Objekt der vorliegenden Untersuchung ist die Analyse der Schriftarten von Grabinschriften des 19.–20. Jh. im Gebiet Klaipėda. Die Inschriften werden unter Berücksichtigung von zeitlichen, ethnischen, sozialen, textologischen und materiellen Aspekten behandelt mit dem Ziel, folgende Fragen zu beantworten: welche Funktion hat die Fraktur in den Grabinschriften, wie ist ihre Beziehung zu der lateinischen Antiqua, wie ist der Zusammenhang

zwischen den Schriftarten und der Sprache, der Grabinschriften und der Buchschriften der damaligen Zeit. Der historische Gebrauch von Schriftarten in Litauen bleibt immer noch ein Desiderat.

Die Untersuchung hat gezeigt, dass die Fraktur in den Grabinschriften des 19. Jh. im Memelland als *Werckschrift* und im 20. Jh. hauptsächlich als *Auszeichnungsschrift* gebraucht wurde. Diese Verwendungsweise der beiden Konkurrenzschriften – der Fraktur und der Antiqua – entspricht den Tendenzen der Druckereien der damaligen Zeit. Während des 2. Weltkrieges kommt die Fraktur als Epigraphinschrift nur noch selten vor.

Die Frequenz der Fraktur in deutschen Inschriften ist nicht deutlich höher als in litauischen Epigraphen, daher gilt sie nicht als Ausdruck der nationaler Zugehörigkeit. Auch die sozialen Verhältnisse scheinen keine Verbindung zu der Wahl der Schriftart zu haben.

Die Funktion der Auszeichnungsschrift der ältesten Grabinschriften im Memelland hat die lateinische Antiqua, während die Fraktur als „normale“ Textschrift gebraucht wird. Diese Tendenz bleibt bis zum Ende des 19. Jh. erhalten. Vom Ende des 19. Jh. bis zum 2. Weltkrieg übernimmt die Fraktur die Bestimmung der Auszeichnungsschrift. Genau solche Aufteilung der beiden Schriften gab es in den deutschen Druckenreien.

Die Fraktur wurde zwar auf jedem Material – Holz, Stein, Emaille, Gusseisen – ausgeführt, jedoch hing die Schriftauswahl nicht zuletzt mit dem Material sowie den technischen Ausführungsmöglichkeiten zusammen. So kommt Frakturschrift am wenigsten am Holz und am häufigsten an gusseisernen Kreuzen und Tafeln vor. Auffällig sind die Zusammenhänge zwischen verschiedenen Eisengießereien und Verwendung von Schriftarten. So sind die Inschriften der *Eisengießerei Heydekrug* unabhängig von der Sprachwahl hauptsächlich in Antiqua ausgeführt, während die Fraktur für die Tilsiter Gießerei *C. F. Sternkopf* charakteristisch zu sein scheint. Beide Schriftarten werden von der Gießerei *F. Grubert* in Tilsit und der *Eisengießerei e. Sisley* in Memel verwendet. Der mögliche Einfluss der Gießereien auf den Gebrauch der Schriftarten ist noch zu untersuchen.

Die Untersuchung der memelländischen Grabinschriften zeigt, dass die allgemein als „deutsch“ gültige Frakturschrift im Memelland des 19. und 20. Jh. nicht ausschließlich mit dem Deutschtum verbunden wurde. Anfang des 20. Jh. wurde diese Schriftart besonders gern als repräsentative bzw. Auszeichnungsschrift verwendet. Fraktur wird auch für die erneuerten und auch modernen Grabinschriften gewählt.